

Izabela Stępor

Uniwersytet Warszawski

izabelastapor@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0002-7543-6218

HIERONIM DURSKI (OJCIEC SZKOLNICTWA POLSKIEGO W BRAZYLII) I JEGO ELEMENTARZ DLA POLSKICH SZKÓŁ W BRAZYLII W JĘZYKU POLSKIM I PORTUGALSKIM

1. WPROWADZENIE

Na przełomie XIX i XX wieku, po zniesieniu niewolnictwa, Brazylia przyjęła około 5 milionów osadników z Europy i Azji w celu zasiedlenia południowych stanów kraju (Parana, Santa Catarina i Rio Grande do Sul). Zaproszenie skierowane było głównie do rolników, którzy mieli stworzyć nowe kolonie mogące zapewnić żywność mieszkańcom stale rozrastających się miast. Wśród osadników przeważali Włosi i Portugalczycy, ale byli również: Niemcy, Holendrzy, Japończycy, Hiszpanie oraz Polacy i Ukraińcy z dawnych ziem polskich. Ze względu na brak polskich dokumentów rolnicy polscy często brani byli za obywateli austriackich lub rosyjskich, a ich dokładna liczba nigdy nie została ustalona (dane wahają się od 120 do 200 tys. osób).

Sytuacja osadników w Brazylii w latach 1869–1938 nie sprzyjała asymilacji przybyszów, których osiedlono w głębi brazylijskiej puszczy, gdzie musieli zmierzyć się z nowymi realiami życia. Dopiero rodzące się państwo brazylijskie nie zapewniało kolonistom dostępu do edukacji, brakowało infrastruktury i opieki medycznej. Wszystko to spowodowało, że społeczności przybyszów z Europy rozwijały się w izolacji, zachowując swoje tradycje i języki narodowe (etniczne) w ich różnych odmianach¹.

W nowo powstałej republice ludność mogła posługiwać się językami rdzennymi, a od nowo przybyłych osadników nie wymagano znajomości portugalszczyzny. W wyniku tego w ówczesnej Brazylii powstała bardzo szczegółowa sytuacja wielojęzyczności i wielokulturowości. Przez prawie 70 lat Polacy, którzy wyemigrowali do Brazylii, mogli

¹ Zob. Miodunka 2003: 32–47.

mówić po polsku, chodzić do polskiego kościoła i posyłać dzieci do polskiej szkoły². Źródła podają, że w 1937 roku działało w Brazylii 349 takich szkół (w większości podstawowych, ale było także kilka średnich)³. Wolność językowa przyczyniła się do tego, że już pod koniec wieku XIX w Kurytybie (głównym skupisku Polonii brazylijskiej) zaczęły ukazywać się polskie czasopisma i podręczniki do nauki języka polskiego.

Pierwszym i bez wątpienia najważniejszym podręcznikiem dla polskich szkół w Brazylii była książeczka Hieronima Durskiego z 1893⁴ roku zatytułowana *Elementarz dla Polskich Szkół w Brazylii w języku polskim i portugalskim; użyteczny także dla każdego Polaka nowo przybyłego tu do tego kraju i chcącego się zapoznać z mową krajową*. Jest to podręcznik dwujęzyczny, służący do nauki języka polskiego i portugalskiego na poziomie elementarnym. To ciekawe i pionierskie rozwiązanie zaproponowane przez Durskiego wynikało zapewne z jego świadomości, że Polacy nie chcieli posyłać dzieci do portugalskich szkół, a autor podręcznika zdawał sobie sprawę z zalet znajomości języka portugalskiego⁵. O potrzebie edukacji dzieci polskich osadników Durski wspomina w *Przedmowie*:

Polacy! czyńcie postępy ze światem; ucście się – bo kto czytać, pisać i rachować nie umie, jest tylko pół a nie całym człowiekiem.

Mało ten Elementarz zawiera, ale nauczcie się dobrze tego, a zaręczam wam, że to mało, wiele wam pomoże do dalszego kształcenia się (Durski 1893: VI–VII).

Sam Hieronim Durski bez wątpienia był jednostką wybitną, zasłużoną dla szkolnictwa w Brazylii⁶ – w literaturze przedmiotu często określa się go mianem „ojca szkolnictwa polskiego w Paranie” lub „ojca szkolnictwa polskiego w Brazylii”. Urodził się w 1817 r. (lub 24 IX 1824 r.) w Poznaniu, zmarł w 1903 (lub 1905) r. w Campo Largo

² Dopiero w 1938 roku rząd Getúlio Vargasa wydał dekret o ustanowieniu języka portugalskiego jedynym językiem narodowym, co przyczyniło się do likwidacji szkół etnicznych i ograniczenia druków w językach wernakularnych.

³ Najstarszymi były Kolegium im. M. Kopernika w Marechal Mallet oraz Kolegium im. H. Sienkiewicza w Kurytybie. Kształcono w nich m.in. przyszłych nauczycieli języka polskiego w Brazylii.

⁴ Podręcznik był opracowany już w 1891 roku, na co wskazuje adnotacja: „Batel-Kurityba, 17-go października 1891” pod *Przedmową*. Prawdopodobnie z tego powodu w niektórych opracowaniach pojawiła się teoria, że Durski wydał dwa odrębne podręczniki: pierwszy w 1891 roku w Kurytybie, a drugi w 1893 roku w Poznaniu (por. Ciuruś 1977: 20). Jest to mało prawdopodobne, gdyż o gramatyce z 1891 roku brak jakichkolwiek danych, nie notuje jej Bibliografia Estreicher, por. <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/baza/wpis/?sort=tytul&order=-1&id=59485&offset=58260&index=6>. Zdaniem K. Orzeł-Dereń podręcznik Durskiego był polskim podręcznikiem tłumaczonym na portugalski, dostępnym w dwóch wersjach: dla dzieci i dla dorosłych (Orzeł-Dereń 2013: 45). Wydaje się jednak, że należy uznać te hipotezy za bezpodstawne.

⁵ Dodatkowym czynnikiem przemawiającym za stworzeniem podręcznika dwujęzycznego mógł być fakt, że znakomitą większość polskich osadników w Brazylii stanowili analfabeci. Durski, ponieważ zdawał sobie sprawę z potrzeb polskich emigrantów, opracował książkę pozwalającą na szybkie opanowanie czytania i pisanie (Durski 1893: VI).

⁶ Jedna z ulic w Kurytybie została nazwana jego imieniem.

w Brazylii. O jego życiu w Polsce wiemy niewiele, skąpe dane świadczą jednak, że do wyjazdu do Brazylii mogła go zmusić trudna sytuacja polityczna Polaków pod zaborem i upadek nadziei na odzyskanie przez Polskę niepodległości. Wiadomo, że wyemigrował wraz z rodziną w 1851 roku i początkowo osiedlił się w Cólonia Dona Francisca (obecnie Joinville⁷), gdzie większość stanowili imigranci z Niemiec. Durski z wykształcenia był muzykiem i uczył w niemieckich szkołach w stanie Santa Catarina. W 1863 r., na wieść o licznych przybyciu Polaków do Brazylii, przeniósł się do stanu Parana, a w 1876 r. (lub 1877) założył – prawdopodobnie na zlecenie ówczesnego prezydenta Parany, którym był Adolfo Lamenna Lins – pierwszą polską szkołę publiczną w kolonii Orleans nieopodal Kurytyby (Wachowicz, Malczewski 2000: 84). Durski – znając już wówczas język portugalski – prowadził z powodzeniem szkołę, do której uczęszczały zarówno polskie, jak i brazylijskie dzieci. Mimo emigracji utrzymywał kontakty ze środowiskiem polskim w Europie, sprowadzał z Polski prasę i książki⁸.

2. ELEMENTARZ HIERONIMA DURSKIEGO

Podręcznik napisany przez Durskiego liczy łącznie 118 stron (na stronach I–VIII znajdują się wizerunki św. Wojciecha i św. Floriana, spis treści i *Przedmowa*; sam elementarz obejmuje strony 1–110) i powstał z myślą o uczniach brazylijskich, ale wydany został w Poznaniu (z którego – jak wspomniano – wywodził się autor) w drukarni „Kuriera Poznańskiego” w liczbie 3 tysięcy egzemplarzy⁹. Zleceniodawcą i wydawcą był Karol Szulc (wydawca pierwszego polskiego czasopisma w Kurytybie – „Gazety Polskiej w Brazylii”), któremu Durski dziękuje w *Przedmowie*.

Do napisania podręcznika tego typu skłoniły autora:

- brak książki, która pomogłaby nauczycielom w Brazylii uczyć polskie dzieci,
- niedopasowanie polskich podręczników, takich jak „Elementarz Poznański”¹⁰ i „książki szkolne przez K. Krasieńskiego”¹¹, do realiów brazylijskich,

⁷ Durski uchodzi również za współzałożyciela miasta Joinville.

⁸ O roli H. Durskiego w rozwoju szkolnictwa polskiego w Brazylii wspomina W. Breowicz: „Dzieje zorganizowanego szkolnictwa polonijnego w Brazylii zaczęły się w roku 1876, kiedy to na podkurytybskiej kolonii Olreães nauczyciel Hieronim Durski, autor pierwszego elementarza dla szkółek polskich w Brazylii, założył szkołę polską” (Breowicz 1961: 120). Por. również Dambek 2010: 62–71.

⁹ Jak podaje R. Wachowicz, już w latach 70. XX wieku była to niezwykle rzadka pozycja, wspominał o 2–3 zachowanych egzemplarzach (Wachowicz 1970: 22). Dzisiaj jedyny znany mi egzemplarz znajduje się w Bibliotece Ossolineum we Wrocławiu (sygn. 1988-D-574), nie znalazłam pozycji w archiwach brazylijskich w Kurytybie, w Archiwum Polonijnym zgromadzenia księży wincentynów jest tylko skan pierwszej strony.

¹⁰ *Elementarz polski poznański: ułożony podług mieszanej metody pisania i czytania, opartej na głosowaniu*, Poznań, R. Szymański, 1888 (wersja online: <https://polona.pl/preview/9cfa3fe4-77ba-4418-bacd-3dbd8ea8a830>).

¹¹ Być może chodzi o podręcznik A.S. Krasieńskiego pt. *Gramatyka polska dla dzieci krótko zebrana* wydawany wielokrotnie w Wilnie w latach 1836–1859.

- brak podręczników do nauki portugalskiego dostosowanych do potrzeb Polaków, którzy nie znają tego języka,
- chęć pomocy nie tylko dzieciom, lecz także nowo przybyłym dorosłym osadnikom (por. Durski 1893: V–VI)¹².

Autor przyjmuje powszechną wówczas metodologię polegającą na przechodzeniu „od łatwego – do trudniejszego; od bliskiego – do odległego; od znajomego – do nieznanego; od pojedynczego – do złożonego przedmiotu” (Durski 1893: VI). Nowoczesne i właściwe podejście reprezentuje Durski w zakresie nauczania fonetyki, gdzie za najważniejszą uznaje naukę głosek (nie znajomość liter, które mają w polskim i portugalskim różne brzmienie) i wymowy w obu językach: „Przeto nie od A, B, C, i t. d. uczyć pisać i czytać, ani też sylabizować wyrazy; tylko brzmienie liter tak w polskiej, jak i w portugalskiej mowie; bo ta metoda jest przez wszystkich znawców za najlepszą uznana i przez zarządy szkolne potwierdzona” (Durski 1893: VI). Świadczy to o dobrej znajomości literatury pedagogicznej i ówczesnych podręczników do nauki języka polskiego, co z kolei przemawiałoby za tym, że już w Wielkopolsce Durski był nauczycielem, niewykluczone, że uczył również języka polskiego. Znał *Elementarz polski poznański* (szata graficzna podręcznika Durskiego bardzo przypomina opracowanie poznańskie) i podręcznik Krasieńskiego, musiał znać elementarze portugalskie i z nich korzystać, chociaż żadnego nie przytacza. Szczegółowa analiza podręcznika Durskiego dowodzi, że musiał też inspirować się *Elementarzem polskim dla katolickich szkół*¹³ oraz podręcznikiem *ABC czyli nauka czytania*¹⁴.

Autor zaznacza, że podręcznik ma nie do końca konsekwentny układ, a decyzję o wykorzystaniu poszczególnych treści zostawia nauczycielom. Podkreśla również, że niektóre dzieci uczą się szybciej, a innym należy poświęcić więcej uwagi. Tym samym zdaje sobie sprawę z konieczności indywidualnego podejścia do uczniów i ich potrzeb.

Durski rozumie również nietypowe zadania, jakie ma spełniać podręcznik dwujęzyczny dla dzieci wychowywanych na obczyźnie w dwóch światach i w dwóch językach. Konieczność znajomości zarówno języka polskiego, jak i portugalskiego wyjaśnia w słowach skierowanych do uczniów:

¹² Jednocześnie twórca elementarza zaznacza, że jest to podręcznik elementarny (podstawowy), który ma służyć jako pierwsza pomoc dla chcących poznać podstawy języka portugalskiego, dopóki nie pojawi się lepsze opracowanie (Durski 1893: VI).

¹³ Podrozdziały z podręcznika Durskiego – *Wyrazy złożone* (s. 22), *Wyrazy wielogłoskowe* (s. 24) – zawierają te same przykłady, co *Elementarz polski dla katolickich szkół wiejskich i miejskich w Wielkim Księstwie Poznańskim*, oprac. K. Łukaszewski, Leszno–Gniezno 1844 (wersja dostępna online: <https://zbc.uz.zgora.pl/dlibra/publication/24637/edition/21746/content>).

¹⁴ Czytanka pt. *Części ciała ludzkiego* (s. 26) lub jej fragmenty pochodzą prawdopodobnie z *ABC, czyli nauka czytania i pisanie*. Wyłożył... August Jeske, Warszawa 1873 (online dostępne jest wydanie 2 podręcznika: <http://pbc.up.krakow.pl/dlibra/doccontent?id=5205>).

Moje drogie dzieci polskie! Teraz do was się odzywam. Niektóre z was urodziły się w Europie, a inne tu w Brazylii. Wszyscy jesteście Polakami-Brazylianami – bo ta ziemia, na której pracujecie, jest waszą własnością i daje wam utrzymanie; jest zatem waszą ojczyzną.

Świętym obowiązkiem jest każdego Polaka, aby przede wszystkim znał swój język, t.j. umiał czytać i pisać po polsku, i Pana Boga chwalić jak go jego dobra matka nauczyła (Durski 1893: 36).

Ponieważ mowa portugalska jest mową krajową czyli nacjonalną, a zatem powinniśmy się uczyć tej mowy (Durski 1893: 37).

Elementarz... składa się z dwóch zasadniczych części: polskiej (s. 1–40) i portugalskiej (s. 40–80). Dodatkowo dołączono przydatne dla osadników rozmówki dwujęzyczne, katechizm z podstawowymi modlitwami w dwóch wersjach językowych, spis brazylijskich miar i monet (s. 81–96) oraz ćwiczenia praktyczne z pisania (s. 97–110). Każda z głównych części (polska i portugalska) zawiera:

- naukę alfabetu i głosek, zasad ortografii, przy czym część portugalska jest bardziej szczegółowa (autor zapisuje „fonetycznie” wymowę portugalskich głosek i wyrazów)¹⁵,
- naukę czytania i pisania pojedynczych wyrazów,
- naukę czytania i pisania zdań.

O ile rozdziały poświęcone nauce języka polskiego nie odbiegają od treści elementarzy polskich wydawanych wówczas na terenach dawnej Polski (dotyczą opisu człowieka, jego ciała, duszy i mowy), o tyle część portugalska ma już cechy charakterystyczne dla podręczników do nauki języka obcego.

Przed wszystkim autor przywiązuje dużą wagę do poprawnej wymowy portugalskich głosek – opisuje szczegółowo artykulację każdej z nich. Przytaczając przykłady wyrazów, podaje też ich wymowę, np.: „casa, dom, czytaj kaza” (por. rys. 1).

Do opisu portugalskich liter i dźwięków stosuje również spolszczone terminy, które występują w portugalszczyźnie, np. *cedyla* (port.¹⁶ *cedilha*), których brak w języku polskim. Posługuje się również wymiennie terminami: *samogłoski* i *wokale* (port. *vogal*), *spółgłoski* i *konsonanty* (port. *consoante*), co z pewnością pomagało w szybszym opanowaniu przez dzieci portugalskich słów.

Równocześnie Durski posługuje się już terminami portugalskimi (niespolszczonymi), wyjaśnia je jednak po polsku:

M o n o s y l l a b o s¹⁷ – nazywają się wyrazy złożone tylko z jednej sylaby, jako to: ar (powietrze), dôr (ból), pé (noga) (Durski 1893: 41).

¹⁵ Durski wyjaśnia podstawowe portugalskie terminy gramatyczne i wskazuje, jak je stosować, zaznacza też, że błędna interpretacja znaków diakrytycznych spowoduje błędną wymowę.

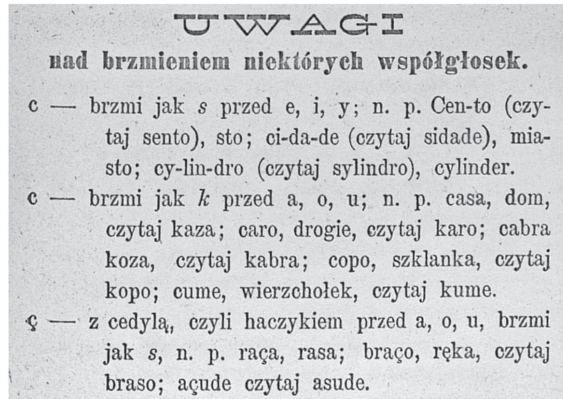
¹⁶ W artykule stosuję skrót *port.* na oznaczenie języka portugalskiego w wariantcie brazylijskim.

¹⁷ Warto zaznaczyć, że wyrazy portugalskie odpowiadają zapisowi języka portugalskiego z końca XIX w., obecnie wyrazy te mają inną ortografię, np. daw. port. *dithongo* = współczesne *ditongo*.

Dithongo – jest sylaba złożona z dwóch samogłosek, u. p. cau-sa (czytaj kauza, przyczyna), pei-to (czytaj pejto, piersi).

Te dyftongi dzielą się na pojedyncze i nosowe. Dithongos simples pojedynczy czyli czysty jest ten, który się składa z dwóch samogłosek, jak: céo (seo, niebo), lei (lej, prawo). – Dithongos nasals – nosowy, jest ten, który tworzy głos nosowy, co zdaje się jakoby część głosu była wydana przez nos; n.p. lã (wełna), mão (czytaj mą, ręka), pão (pą, chleb) (Durski 1893: 42).

Rysunek 1. Uwagi nad brzmieniem niektórych spółgłosek (Durski 1893: 43)



Zdarza się również, że polskie ekwiwalenty portugalskich terminów umieszczane są w nawiasach, np.:

Dithongos puros (czyste).

Ae — animaes, zwierzęta; na-tu-raes, naturalne.

Ai — mais, więcéj; pais, rodzice; rai-o, piorun (Durski 1893: 42).

Dithongos nasae (nosowe).

Ã albo ãa — lã, wełna; ir-mã¹⁸, siostra; ma-çã, jabłko.

ão — mão (czytaj mą), ręka; lição (lisą), lekcja (Durski 1893: 43).

Na kolejnych stronach elementarza wyrazy portugalskie są stosowane wymiennie z polskimi, co pozwala polskim uczniom na oswojenie się z zapisem i wymową tych pierwszych, por.:

Signaes de pontuação — Znaki pisarskie.

Są te same jak w polskiej mowie. I tak:

Virgula (,) przecinek.

Ponto e virgula (;) średnik.

Dous¹⁹ pontos (:) dwukropek.

Ponto final (.) kropka.

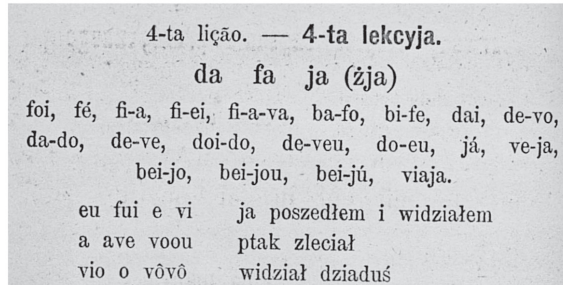
Ponto de interrogação (?) znak zapytania, albo pytanik (Durski 1893: 46).

¹⁸ Poprawnie: *irmã*.

¹⁹ Dawna postać liczebnika *dois*.

Początkowe lekcje zachowują ten sam format, w którym uczniowie opanowują sylaby, a później całe konstrukcje zawierające te sylaby (por. rys. 2):

Rysunek 2. Fragment lekcji 4. (Durski 1893: 50)



Ciekawym i użytecznym fragmentem podręcznika jest zestawienie imion portugalskich i ich polskich ekwiwalentów, np.: „Adão, Adam [...]. Adolpho, Adolf. Alexandre, Aleksander [...]. André, Andrzej [...]. Estevão, Szczepan [...]. Francisco, Franciszek [...]. José, Józef [...]. Margarida, Małgorzata” (Durski 1893: 63). Zjawisko tłumaczenia portugalskich nazw własnych na polski jest zjawiskiem typowym dla grup osiedleńczych, czego dowodzą funkcjonujące np. w brazylijskich gazetach polonijnych antroponimy: *Henryk* (port. *Henrique*), *Mikołaj* (port. *Nicolau*), czy toponimy: *Święta Barbara* (port. *Santa Barbara*), *Święty Mateusz / Mateusz* (port. *São Mateo*), *Święta Katarzyna* (port. *Santa Catharina*) (por. Stąpor 2017: 285–298).

Równie interesujące są fragmenty dotyczące nazewnictwa związanego z przyrodą, które także odzwierciedlają życie w nowych, nieznanych dotychczas realiach. Obok bowiem znajomych i powszechnie używanych nazw zwierząt gospodarczych, jak: „koń, cavallo; wół, boi; krowa, vacca” (Durski 1893: 65), wymieniono w podręczniku również zwierzęta, których nazw nie przełożono na polski (ponieważ nie było wówczas w polszczyźnie ich odpowiedników lub były one nieznane autorowi książki). Chodzi np. o: *o quati* ‘ostronos’, *o tatú* ‘pancernik’; zwierzę, z którym Durski miał pewien problem, to *tamandua*, którego nazwę przełożył jako „mrówkolew albo mrówkojad” (Durski 1893: 65). O trudnościach z przetłumaczeniem nazw przyrodniczych świadczy również poniższy fragment:

Najpospolicij znane z dzikiego ptactwa są: kuropatwy (perdizes), wiele gatunków kur, jako: jacutinga, jacú, macucú, sara cura²⁰ i inne. Dalej są znajome papugi (papagaios) rozmaitego gatunku co do wielkości i różności koloru ich piór czyli pierza (Durski 1893: 66–67).

²⁰ *Jacutinga* to *grdacz czarnoczelny* (ptak z rodziny czubaczy), *jacú* i *macucú* to nazwy ptaków z rodziny czubaczy, po polsku określane ogólnie nazwą *penelopa* (por. <https://www.wikiaves.com.br/wiki/jacuguacu>), *sara cura* to *chruścielak śniady* (por. https://en.wikipedia.org/wiki/Slaty-breasted_wood_rail).

Od połowy podręcznika cały tekst pisany jest w języku portugalskim (dotyczy to również opisów zwierząt), a tylko trudniejsze wyrazy mają podane w nawiasach polskie tłumaczenie, por.:

O periquito é um papagaio pequeno, bonito e muito manço. A nambú é uma qualidade da gallinha silvestre (dzikich). O beija-flor (koliber) é mui pequeno, porém (lecz) muito lindo passaro. Ha muitas qualidades destes passaros – tanto em seu tamanho, como tambem e em diferentes cores. O bemtevi (dobrze widział) é tambem um passaro²¹ (Durski 1893: 66–67).

Oryginalnie wygląda fragment dotyczący roślin, które dzieci znają ze swojego otoczenia. Obok *jabłoni* (port. *macieira*) i *śliwy* (port. *ameixeira*) pojawiają się również: *drzewo cytrynowe* (port. *limoeiro*), *figowe* (port. *figueira*) i *pomarańczowe* (port. *laranjeira*), *kawa* (port. *cafeiro*), których próżno szukać w tradycyjnych polskich elementarzach. Sam autor zdaje sobie sprawę z realiów życia uczniów i stara się przystosować podręcznik do tej wyjątkowej sytuacji. Rozumie jednak, że nie wszystkie nazwy może wyjaśnić po polsku:

Oprócz tych drzew znajduje się jeszcze wiele innych drzew owocowych, których nazwiska w polskim języku nie są jeszcze znane i tylko tutejsze imiona ich własne są używane. I tak: Arraçã²², Jabuticabeira (Jabuticaba)²³ i w[iele] i[nnych] (Durski 1893: 68).

W podręczniku znajdują się również zadania polegające na przetłumaczeniu zdań na język polski oraz *Zbiór rozmaitych pojedynczych słów* (s. 69–81). Słowniczek polsko-portugalski zawiera nazwy najważniejszych produktów spożywczych, narzędzi i materiałów potrzebnych w gospodarstwie, nazwy domu i jego części, sprzętów domowych, naczyń kuchennych. Znajdziemy tam też listę podstawowych przymiotników, liczebników (głównych, porządkowych i ułamkowych), czasowników i przysłówków.

Dla osób dorosłych, które chciałyby samodzielnie poznać język portugalski, dołączono do podręcznika *Niektóre rozmowy dla początkujących* (s. 81–85).

Stosunkowo rozbudowana jest część książki zatytułowana *Katechizm* (s. 85–95), zawierająca podstawowe modlitwy w języku polskim i portugalskim, co pomagało

²¹ „Periquito [*Brotogeris*, prawdopodobnie stadniczka spizowa, chociaż w tej rodzinie występuje wiele różnych odmian – I.S.] jest małą papugą, ładną i bardzo delikatną. Nambú [*Crypturellus parvirostris*, brak polskiej nazwy – I.S.] to odmiana dzikiej gęsi. Koliber jest bardzo małym, lecz pięknym ptakiem. Jest wiele rodzajów tych ptaków – w zależności od rozmiaru, ale także od koloru. Bemtevi [*Pitangus sulphuratos* – I.S.] jest również ptakiem” (tłumaczenie własne).

²² Prawdopodobnie chodzi o drzewo liściaste *araçá-d’água* (*Terminalia kuhlmannii*), drzewo z rodziny trzdziwkowatych (*Combretaceae*), por. <https://pt.wikipedia.org/wiki/Ara%C3%A7%C3%A1-d%27%C3%A1gua>.

²³ Drzewo owocowe z rodziny mirtowatych (*Myrtaceae*), por. <https://pt.wikipedia.org/wiki/Jabuticaba>.

osadnikom polskim uczestniczyć w portugalskojęzycznych mszach i nabożeństwach (gdyż nie w każdej miejscowości był polski kościół)²⁴. Materiał ten dowodzi, jak dużą rolę odgrywały wiara i kościół w życiu osadników. Nawet dzisiaj w wielu domach potomków kolonistów polskich znajdują się obrazy Matki Boskiej Częstochowskiej, a w wielu parafiach posługę duszpasterską sprawują księża z Polski.

Książkę zamykają wiadomości praktyczne: spis obowiązujących miar i wag, kurs waluty brazylijskiej i ćwiczenia praktyczne z pisowni.

3. SŁOWNICTWO POLONIJNE W ELEMENTARZU HIERONIMA DURSKIEGO

Wspomniano już wcześniej o nazwach portugalskich zwierząt i roślin, których przełożenie na język polski było trudne lub wręcz niemożliwe. W takich wypadkach Durski stosował często wyraz bliskoznaczny lub po prostu nie podawał polskiego odpowiednika jakiegoś słowa i zostawiał nazwę oryginalną w postaci cytatu²⁵, rzadziej korzystał z nazwy spolszczonej. To zjawisko charakterystyczne dla każdego języka funkcjonującego poza granicami kraju. W okresie poznawania przez osadników nowych, egzotycznych realiów życia kształtuje się odmiana języka polonijnego, w tym wypadku – języka polskiego z południowej Brazylii. Jednym z elementów, w którym najszybciej widać interferencje języka kraju osiedlenia, jest słownictwo. Wpływ ten jest nieunikniony również na innych płaszczyznach, w szczególności w języku mówionym, ale nawet w elementarzu, który został napisany poprawną polszczyzną, można zauważyć słownictwo polonijne.

W poniższej tabeli 1 zebrano wyrazy polonijne²⁶, które pojawiły się w podręczniku Durskiego. Dotyczą one przede wszystkim tematyki poruszanej w elementarzu,

²⁴ Znalazły się wśród nich: *Modlitwa Pańska czyli Ojciec nasz, Pozdrowienia Pańskie czyli Zdrowaś Maryja, Bądź pozdrowiona Królowo, Spowiedź powszechna, Skład Apostolski czyli Wierzę, Dzieśięć przykazań Boskich, Pięć przykazań kościelnych, Sakramenta św., Cnoty Boskie czyli teologiczne, Cnoty kardynalne czyli główne, Uczynki miłosierne co do ciała, Uczynki miłosierne co do duszy, Grzechy główne, Cnoty moralne siedmiu grzechom głównym przeciwne, Grzechy przeciwko Duchowi świętemu, Grzechy wołające o pomstę do nieba, Ostateczne rzeczy oczekujące człowieka.*

²⁵ O cytatach i ich rodzajach (oraz kalkach i zapożyczeniach) zob. szerzej Sękowska 1994: 42–46; Dubisz 2014: 65–77.

²⁶ Przez wyraz *polonijny* rozumiem każdą jednostkę leksykalną, która powstała w wyniku kontaktu i interferencji języków polskiego i portugalskiego, tzn. wyrazy portugalskie zaadaptowane (fonetycznie lub gramatycznie) do systemu języka polskiego oraz polonijne formacje słowotwórcze (utworzone od podstaw polonijnych) (zob. *Słownik wyrazów polonijnych* 1988: 22–26). Ponieważ podręcznik Durskiego jest dziełem dwujęzycznym, w którym język polski i portugalski się przeplatają, to biorę pod uwagę tylko te wyrazy, które pojawiają się w cytatach polskojęzycznych i wykazują znamiona wyrazów przyswojonych (na co wskazują cytaty). Nie biorę natomiast pod uwagę wyrazów portugalskich wtrąconych do tekstów polskich, ale zapisanych w nawiasach.

tn. języka i jego nauki, przyrody, życia codziennego. Najczęściej odnoszą się do nowych, nieznanych przedmiotów i zjawisk, widać jednak, że zostały już zaadaptowane do polszczyzny i traktowane są jak inne wyrazy polskie.

Tabela 1. Wyrazy polonijne związane z przyrodą w *Elementarzu... H. Durskiego*

Wyraz polonijny ^{a)}	Podstawa	Cytat ^{b)}
<i>aipi</i> 'odmiana manioku' ^{c)}	port. <i>aipim</i> 'odmiana manioku' < tupi <i>aipĩ</i> ^{d)}	toma o aipim weź a i pi ^{e)} (s. 52)
<i>gujaba</i> 'owoc gujawy'	port. <i>goiaba</i> 'owoc gujawy' < hisz. <i>guayaba</i>	pague as quatro goiabas zapłać cztery guja by (s. 57)
<i>każju</i> 'nerkowiec'	port. <i>cajú</i> 'nerkowiec' < tupi <i>akaiú</i>	o cajú é muito bom (bą) każju jest bardzo smaczny (dobry) owoc (s. 57)
<i>mandiokowa</i> 'maniokowa' (tu: mąka)	polon. br. <i>mandioka</i> 'maniok' < port. <i>mandioca</i> < tupi <i>mandióka</i>	Ile kosztuje jeden alkier... faryny ma ndioko wy? Quanto custa um alqueire de farinha de mandioca? (s. 74)
<i>miko</i> 'gatunek małpy' ^{f)}	port. <i>mico</i> 'gatunek małpy' < hisz. <i>mico</i>	mico é o mesmo que macaco miko jest także małpa (s. 58)
<i>milowa</i> 'kukurydziana' (tu: mąka)	polon. br. <i>milio</i> 'kukurydza' < port. <i>milho</i> < łac. <i>milium</i>	Ile kosztuje jeden alkier (40 kilos) faryny mi lowy (z kukurydzy)? Quanto custa um alqueire de farinha de melho (sic!)? (s. 74)
<i>roma</i> 'granat'	port. <i>romã</i> 'granat'	que bella romã! jaka śliczna roma (romã jest owoc podobny do gruszki) (s. 56)
<i>tatú</i> 'pancernik'	port. <i>tatú</i> 'pancernik' < tupi <i>tatú</i>	veja o tatú patrz - oto tatú (s. 51)
<i>ziambo</i> 'czapetka jambos' ^{g)}	port. <i>jambo</i> < tupi <i>iambý</i>	vovó tem jambo babusia ma ziambo (s. 52)

^{a)} We wszystkich tabelach wyrazy ułożono alfabetycznie.

^{b)} W cytatach wyróżniono analizowany wyraz.

^{c)} Przy analizowanych wyrazach podano znaczenie wyrazu polonijnego i wyrazów będących jego podstawą. W przypadku słów rzadszych i takich, które nie mają polskich odpowiedników (lub są nazwami specjalistycznymi), umieszczono odsyłacze do stron z charakterystyką roślin i zwierząt.

^{d)} Wszystkie przytoczone etymologie wyrazów portugalskich pochodzą ze słownika *Dicionário Brasileiro da Língua Portuguesa* (<https://michaelis.uol.com.br/moderno-portugues>; dostęp: 28.12.2023).

^{e)} Cytaty rozdzielone znakiem || pochodzą z części *Elementarza* obejmujących rozmówki, w których widać wyraźny podział na wersję portugalsko- i polskojęzyczną.

^{f)} Zob. [https://pl.wikipedia.org/wiki/Mico_\(rodzaj_ssak%C3%B3w\)](https://pl.wikipedia.org/wiki/Mico_(rodzaj_ssak%C3%B3w)).

^{g)} Zob. https://pl.wikipedia.org/wiki/Czapetka_jambos.

Wśród wyrazów polonijnych związanych z przyrodą dominują nazwy roślin i zwierząt, które nie były znane polskim osadnikom. Przeważają wśród nich adaptacje fonetyczne (*miko, każju, roma, ziambo*). Ponieważ większość wyrazów występuje w mianowniku, trudno określić stopień adaptacji fleksyjnej; widać ją w słowie *gujaba*. Do ciekawych przykładów należą przymiotniki w r. ż. *mandiokowa* i *milowa*, które są polonijnymi formacjami słowotwórczymi utworzonymi od polonijnych podstaw: *mandioka* i *milio*.

W kolejnej tabeli 2 zebrano wyrazy z takich pól semantycznych, jak miary, wagi i środki płatnicze. Niemal wszystkie leksemy to już archaizmy zarówno w języku portugalskim, jak i w języku polonijnym w Brazylii (wyjątkiem jest nazwa waluty brazylijskiej, która jednak również zmieniła swoją formę w liczbie mnogiej). Podręcznik Durskiego jest zatem również źródłem informacji na temat zmian zachodzących w tych językach i w historii Brazylii.

Tabela 2. Wyrazy polonijne dotyczące miar, wag i monet w *Elementarzu...* H. Durskiego

Wyraz polonijny	Podstawa	Cytat ^{a)}
<i>alkier</i> 'jednostka wagi' ^{b)}	port. <i>alqueire</i> 'jednostka wagi' < ar. <i>al-kayl</i>	<ul style="list-style-type: none"> • Ile kosztuje jeden al k i e r (40 kilos) faryny milowy (z kukurydzy)? Quanto custa um alqueire de farinha de meho (sic!)^{c)}? (s. 74) • 1 Al k i e r kartofli lub żyta itd. jest 30 Kilo czyli 2 Aroby. (s. 96) • 1¹/₂ Al k i e r a znaczy tyle co korzec polski, 45 Kilo (s. 96)
<i>aroba</i> 'jednostka wagi'	port. <i>aroba</i> 'daw. jednostka wagi' < ar. <i>ar-rub</i> ^e	<ul style="list-style-type: none"> • Ile kosztuje... jedna a r o b a (15 kilos) mąki? Quanto custa... uma aroba (5 kilos) de farinha? (s. 74) • 1 Al k i e r kartofli lub żyta itd. jest 30 Kilo czyli 2 Aroby; jedna A r o b a waży 15 Kilo (s. 96)
<i>karyiera</i> ^{d)}	daw. port. <i>cargueira</i> 'ładunek' (dziś: frachtowiec) < port. <i>carga</i> 'obciążenie'	Jedna K a r y i e r a zawiera trzy Alkiery czyli razem 120 litrów (s. 96)
<i>legua</i> 'jednostka długości'	port. <i>légua</i> 'daw. jednostka długości' < łac. <i>leuca</i>	Jedna L e g u a jest tyle co mila czyli 7 kilometrów (s. 96)
<i>medida</i> 'jednostka objętości'	port. <i>medida</i> ^{e)} < port. <i>medir</i> 'mierzyć'	Po czemu pan sprzedajesz jedną m e d i d ę (4 flaszki) wódki? Por quanto Senhor vende uma medida de aguardente? (s. 75)

Tabela 2. (cd.)

Wyraz polonijny	Podstawa	Cytat ^{a)}
<i>milreis / milrejz</i> 'banknot o wartości 1000 reali'	daw. port. <i>mil réis</i> (l.mn.) '1000 reali'; port. <i>real</i> (l.p.) 'real – jednostka monetarna Brazylii' ^{f)} < łac. <i>regalem</i>	<ul style="list-style-type: none"> • 1 Milreis zawiera 1000 Reisów (s. 96) • Dam ci dwanaście milrejzy na miesiąc. Dou te doze milreis por mes (s. 84) • Jeżeli mi pan dasz piętnaście milrejzy, zostaną. V. S^a dando-me quinze milreis, ficaréi (s. 84)
<i>palma</i> 'jednostka długości'	port. <i>palma</i> 'daw. jednostka długości' < łac. <i>palmam</i>	Jedna Pal ma znaczy mniej więcej tyle co stopa (s. 96)
<i>patak</i> 'daw. moneta'	port. <i>pataca</i> 'daw. moneta o wartości 320 reali'	Kosztuje jeden patak (16 wentynów) każdy meter [tój materyi]. Cada metro custa um pataka (6 vintins) (s. 75)
<i>reisy</i> (l. mn.)	daw. port. <i>réis</i> (l.mn.) 'reale'; port. <i>real</i> (l.p.) 'real – jednostka monetarna Brazylii' < łac. <i>regalem</i>	1 Milreis zawiera 1000 Reisów; najdrobniejszy miedziany pieniądz jest 10 Reisów, następnie są Vintyny miedziane po 20 Reisów (s. 96)
<i>vintyn / wentyn</i> 'daw. moneta; 20 reali'	port. <i>vintém</i> 'daw. moneta o wartości 20 reali' < port. <i>vinte</i> 'dwadzieścia'	<ul style="list-style-type: none"> • najdrobniejszy miedziany pieniądz jest 10 Reisów, następnie są Vintyny miedziane po 20 Reisów (s. 96) • dei um vintem dałem wentyna (s. 53) • Kosztuje jeden patak (16 wentynów) każdy meter [tój materyi]. Cada metro custa um pataka (6 vintins) (s. 75)

^{a)} W cytatach wyróżniono analizowany wyraz.

^{b)} Przy jednostkach miar i wag nie podaję dokładnym wartości, gdyż te różnią się w zależności od źródła.

^{c)} Prawdopodobnie literówka, por. port. *milho* (por. <https://michaelis.uol.com.br/moderno-portugues/busca/portugues-brasileiro/milho>; dostęp: 28.12.2023).

^{d)} Niewykluczone, że mamy tutaj do czynienia z błędem w druku, bardziej prawdopodobna postać to *kargjera*, poświadczona również w materiałach z „Gazety Polskiej w Brazylii”.

^{e)} Pojemnik używany do pomiaru ilości lub objętości cieczy lub ciała stałego, por. <https://michaelis.uol.com.br/moderno-portugues/busca/portugues-brasileiro/medida/>.

^{f)} Od 1994 roku moneta brazylijska *real* przyjmuje w liczbie mnogiej formę *reais* (wcześniej *réis*), por. <https://michaelis.uol.com.br/palavra/RQXAZ/real-2/>.

Jak wynika z powyższych danych, większość wyrazów polonijnych z tej grupy reprezentuje adaptację fonetyczną i fleksyjną. Zdarzają się formy wariantywne, jak *milreis/milrejz* czy *vintyn/wentyn*, jednak dominują postaci odmieniające się już zgodnie z fleksją polską. Na szczególną uwagę zasługuje wyraz *milreis* (odmieniający się jak polskie wyrazy *pieniądz, zając*), który pochodzi od portugalskiego złożenia *mil réis* 'tysiąc reali'. W języku polonijnym zaczął oznaczać przede wszystkim bank-

not o tej wartości, często występował również w formie skróconej *mil* (por. *Słownik wyrazów polonijnych* 1988: 167).

Interesująco wygląda także geneza wyrazu *reisy* w języku polonijnym. Jest to bowiem zapożyczenie formy liczby mnogiej rzeczownika *real*, czyli postaci *réis*. Dodatkowo dodano do niej jeszcze końcówkę *-y*, typową dla liczby mnogiej rzeczowników polskich.

Ostatnia tabela 3 (na s. 20) zbiera wyrazy dotyczące różnych pól semantycznych. Znalazły się tutaj wyrazy związane z narodowością, językiem i kuchnią, czyli wyrazy odnoszące się do pojęć ważnych w życiu osadników.

Jedną z ciekawszych form wśród brazylijskich wyrazów polonijnych jest nazwa *Brazilianin* (w opozycji do polskiego *Brazylijczyk*), która do dzisiaj jest używana w języku polono-brazylijskim. Nazwa ta została utworzona za pomocą sufiksu *-in* od wyrazu port. *brasiliano* będącego regularnym przymiotnikiem i rzeczownikiem określającym mieszkańca Brazylii (Stąpor 2017: 293–294). W języku polonijnym była rozpowszechniona już w XIX wieku, czego dowodzą liczne poświadczenia z „Gazety Polskiej w Brazylii”.

W tabeli 3 znalazły się też leksemy: *nacjonalny*, *familia* i *pudynk*. Dwa pierwsze są wyrazami odnotowanymi i znanymi w polszczyźnie z przełomu XIX i XX wieku, chociaż były już rzadsze niż *narodowy* i *rodzina*. Z tego powodu uznano je za adaptacje wyrazów portugalskich, a na pewno za internacjonalizmy, które upowszechniły się w języku polonijnym w Brazylii pod wpływem portugalskiego. Wyraz *pudynk* może być innowacją stworzoną przez Durskiego, niewykluczone, że powstała pod wpływem niemieckiego *Pudding*.

Jak wynika z tabeli, niemal wszystkie wyrazy zostały zaadaptowane fonetycznie i fleksyjnie do polskiego systemu językowego.

Obok zapożyczeń leksykalnych w książce odnaleziono również kilka przykładów na zmiany semantyczne i składniowe, które z pewnością są wynikiem interferencji języka portugalskiego. Reprezentują je kalki składniowe, strukturalne i semantyczne, np.:

– wyrazy cechujące się zmianami w zakresie związku zgody (np. orzecznik występujący w mianowniku zamiast w narzędniku):

mico é o mesmo que macaco || miko jest także małpa (s. 58)

cysne é urn passaro da agua || łabędź jest ptak wodny (s. 62)

lyceu é urna escola || liceum jest szkoła (s. 62)

– kalka strukturalna portugalskiego zwrotu *fazer exame* ‘zdać egzamin’:

este menino fez seu exame || ten chłopiec zrobił swój egzamin (s. 61)

Tabela 3. Wyrazy polonijne dotyczące różnych kręgów semantycznych (m.in. języka, kuchni) w *Elementarzu...* H. Durskiego

Wyraz polonijny	Podstawa	Cytat ^{a)}
<i>akcento</i> 'akcent'	daw. port. <i>accento</i> 'akcent' (dziś: <i>acento</i>) < łac. <i>accentus</i>	Dzisiaj zamiast dieresis używa się tylko <i>akcento</i> : <i>ataúde, saía, etc.</i> (s. 47)
<i>Brazylianin</i>	port. <i>brasiliano</i> 'brazylijski' < port. <i>Brasil</i>	Niektóre z was urodziły się w Europie, a inne tu w Brazylii. Wszyscy jesteście Polakami-Brazylianami (s. 60).
<i>cedyla</i> 'typ znaku graficznego'	port. <i>cedilha</i> 'typ znaku graficznego' < hisz. <i>cedilla</i>	ç – z <i>cedylą</i> , czyli haczykiem przed a, o, u brzmi jak s, n.p. <i>raça, rasa...</i> (s. 43)
<i>nacjonalny</i> ^{b)}	port. <i>nacional</i> 'narodowy' < łac. <i>natio</i>	Ponieważ mowa portugalska jest mową krajową czyli <i>nacjonalną</i> , a zatem powinniśmy się uczyć <i>téj</i> mowy (s. 37).
<i>familia</i> ^{c)}	port. <i>família</i> < łac. <i>família</i>	<i>o pai e o chefe da família</i> ^{d)} (sic!) ojciec jest głową <i>famílii</i> (s. 60)
<i>faryna</i>	port. <i>farinha</i> < łac. <i>farinam</i>	<ul style="list-style-type: none"> • <i>elle come xarque com farinha</i> on jé siarkę (t.j. mięso suszone) z <i>faryną</i> (mąka z rośliny) (s. 60) • Ile kosztuje jeden alkier (40 kilos) <i>faryny</i> miłowy (z kukurydzy)? <i>Quanto custa um alqueire de farinha de melho</i> (sic!)? (s. 60) • Ile kosztuje jeden alkier... <i>faryny</i> <i>mandiokowy</i>? <i>Quanto custa um alqueire de farinha de mandioca</i>? (s. 74)
<i>pudynk</i> ^{e)}	port. <i>podim</i> < ang. <i>pudding</i>	<i>deu-me podim</i> dał mi <i>pudynk</i> (s. 52)
<i>siarka</i> 'suszona wołowina'	port. <i>charque</i> 'suszona wołowina' < hiszp. <i>charque</i>	<i>elle come xarque</i> ^{f)} <i>com farinha</i> on jé <i>siarkę</i> (t.j. mięso suszone) z <i>faryną</i> (mąka z rośliny) (s. 60)

a) W cytatach wyróżniono analizowany wyraz.

b) W XIX w. w polszczyźnie występował przymiotnik *nacjonalny* 'narodowy' (por. *Edycja elektroniczna Słownika wileńskiego*: <https://eswil.ijp.pan.pl/index.php>, *Słownik warszawski*: <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/4380/display/Default>), jednak wpływ języka portugalskiego jest wyraźny i z pewnością przyczynił się do upowszechnienia go w języku Polonii brazylijskiej.

c) Co prawda w XIX w. w polszczyźnie funkcjonował wyraz *família* 'rodzina' (por. *Edycja elektroniczna Słownika wileńskiego*: <https://eswil.ijp.pan.pl/index.php>), *Słownik warszawski*: <https://crispa.uw.edu.pl/object/files/416370/display/Default>), jednak tutaj interferencja języka portugalskiego jest wyraźna i z pewnością przyczyniła się do użycia właśnie tego leksemu.

d) Poprawnie: *da família*.

e) Niewykluczone, że forma *pudynk* jest wynikiem wpływu języka niemieckiego (por. niem. *Pudding*). Język ten znał bardzo dobrze H. Durski, który uczył również w szkołach niemieckich.

f) Błąd w zapisie wynikający z podobieństwa fonetycznego *x* i *ch* w języku portugalskim.

– czasownik *przyjść* jako kalka semantyczna portugalskiego czasownika *vir* ‘przyjść’:

o melhor cha vem da China || najlepsza herbata przychodzi z Chin (s. 59)

Powyższe jednostkowe przykłady na wpływy portugalskie w zakresie gramatyki i semantyki nie dziwią. Durski napisał podręcznik z myślą o nauczaniu dzieci poprawnej polszczyzny i z pewnością starał się unikać wpływów portugalszczyzny (co oczywiście było nieuniknione w wypadku słownictwa). Z drugiej strony, te bardzo rzadkie poświadczenia różnego rodzaju rozchwiań dowodzą, że nawet Polacy władający wzorcową polszczyzną nie uniknęli przenikania do ich języka wtrętów z języka kraju osiedlenia. Tym bardziej, że elementarz Durskiego to dziełko skromne, obejmujące niewiele ponad 100 stron.

4. SŁOWNICTWO ARCHAICZNE I GWAROWE

Podręcznik Durskiego ukazał się pod koniec XIX wieku, zawiera więc wiele wyrazów i form archaicznych, zarówno portugalskich, jak i polskich. Dodatkowo, ze względu na dominujące wśród osadników wiejskie pochodzenie, również w elementarzu zdarzają się wyrazy gwarowe (niektóre z nich autor zaczerpnął z gwar poznańskich, np.: *tłuczykąt*, *pyrki*, *skopowina*²⁷, inne – być może z mowy potocznej Polaków mieszkających w Brazylii) i archaizmy²⁸. Poniżej przytoczono wybrane przykłady poświadczone w podręczniku, które ilustrują archaiczno-gwarową fonetykę (i grafię), fleksję oraz leksykę²⁹: *alkierz*, *aniół*, *białogłowa*, *czujliwy* ‘czuły’, *dobrowolnomyślność*, *farfurka* ‘naczynie z fajansu’, *golibroda*, *gorzałka*, *guły* ‘indyki’, *imbiór* ‘imbir’, *inszy*, *izba*, *Każmierz* ‘Kazimierz’, *kołodziej*, *kociet*, *kościokład* ‘szkielet’, *milowy* ‘milowej’, *kośnik* ‘kosiarz’, *nieukontentowanie*, *niewiasta*, *oblec się*, *przyodziewać*, *przystojnie*, *perki* ‘ziemniaki’, *pérz*, *rachować*, *rychto*, *rzéka*, *rzeszotarz* ‘rzemieślnik wyrabiający sita’, *rzeszoto*, *siérp*, *skopowina* ‘baranina’, *starek*, *sytny* ‘sycący’, *szaflik*, *śron*, *tłuczykąt* ‘włóczęga’, *wiekopomny*, *wprzód*, *ziemiokrąg* ‘kula ziemską’.

²⁷ Por. *Słownik gwar polskich* 1907 (*tłuczykąt*: t. 5, s. 404) lub *Mały słownik gwar polskich* 2010 (tam *skopowina*: s. 256, *perka*, *pyrka*: s. 186).

²⁸ Za formy archaiczne uznano wyrazy, które pojawiają się w *Słowniku języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego lub w *Wielkim słowniku języka polskiego* PWN z kwalifikatorami: *daw.*, *przestarz.* Niektóre z nich (nieobecne już w dwóch powyższych leksykonach) odnaleziono w *Słowniku ilustrowanym języka polskiego* M. Arcta z 1916 r.

²⁹ Ponieważ bardzo trudno rozdzielić słownictwo archaiczne od gwarowego, to wyekscerpowane przykłady podano łącznie (w układzie alfabetycznym).

5. PODSUMOWANIE

Początki szkolnictwa polskiego w Brazylii to małe wiejskie szkółki, zakładane i finansowane przez polskich osadników. Przygotowanie nauczycieli w nich wykładających i poziom nauczania były niesatysfakcjonujące, ale placówki prowadziły skuteczną walkę z analfabetyzmem (powszechnym wśród osadników) i podtrzymywały kontakt z językiem i kulturą polską (Mazurek 2006: 74). Bez wątplenia podręcznik Hieronima Durskiego był ogromną pomocą w staraniach o utrzymanie języka polskiego. Elementarz pozwalał jednocześnie na podstawowe opanowanie języka portugalskiego i kontynuację nauki w szkołach brazylijskich.

Z czasem wzrosła liczba wykwalifikowanych nauczycieli (jak np. Jan Falarz, Wojciech Breowicz³⁰), zwiększyła się też liczba podręczników do nauki języka polskiego w szkołach brazylijskich (ukazały się m.in.: *Elementarz dla dzieci polskich w Brazylii*³¹ Konstantego Lecha, *Książka dla klasy drugiej*³² Konrada Jeziorowskiego i Konstantego Lecha³³, *Książka dla klasy trzeciej*³⁴ Juliana Żaczkowskiego, *Książka dla klasy czwartej*³⁵ Konstantego Lecha, a później również: *Druga książka do czytania dla Szkół Polskich w Brazylii* oraz *Trzecia książki do czytania dla Szkół Polskich w Brazylii*, których autorem był Stanisław Słonina³⁶, *Książka do czytania dla klasy trzeciej polskich szkół w Brazylii* napisana przez Konrada Jeziorowskiego i Apoloniusza Zarychtę³⁷). Podręczniki te pisane były poprawną polszczyzną, która nie była jednak pozbawiona wpływów z języka portugalskiego, czego dowodem może być skromny materiał wyekscerpowany z pionierskiego elementarza Hieronima Durskiego. Szczegółowa analiza języka literatury i prasy polskiej powstającej w Brazylii mogłaby pomóc ustalić, czy istniała odmiana kulturalna języka polonijnego w Brazylii.

³⁰ Profesor, pisarz i poeta (Wachowicz, Malczewski 2000: 44–45).

³¹ Wydany po raz pierwszy Nakładem Składnicy Oświatowej Zrzeszenia Nauczycielstw Szkół Polskich w Brazylii w Kurytybie w 1919 roku.

³² *Książka dla klasy drugiej* wydana w Składnicy Oświatowej Zrzeszenia Nauczycielstwa Szkół Polskich w Brazylii, po raz pierwszy w 1932 r.

³³ Autor *Elementarza dla dzieci polskich w Brazylii* wydanego nakładem Składnicy Oświatowej Zrzeszenia Nauczycielstw Szkół Polskich w Brazylii, w Kurytybie 1919 (i nast.), współautor *Książki dla klasy drugiej* opublikowanej w Składnicy Oświatowa Zrzeszenia Nauczycielstwa Szkół Polskich w Brazylii, w Kurytybie w 1932 r. (i nast.).

³⁴ *Książka dla klasy trzeciej*. Składnica Oświatowa Zrzeszenia Nauczycielstwa Szkół Polskich w Brazylii. Po raz pierwszy wydana w Kurytybie w 1935 r.

³⁵ *Książka dla klasy czwartej*. Składnica Oświatowa Zrzeszenia Nauczycielstwa Szkół Polskich w Brazylii, wydanie pierwsze: Kurytyba 1938.

³⁶ Obie książki wydane zostały w Kurytybie w latach 1920–1921, przez Wydawnictwo Książek Szkolnych dla Brazylii. Nakładem i Drukiem Księgarni Polskiej B. Dergint & Ska.

³⁷ *Książka do czytania dla klasy trzeciej polskich szkół w Brazylii*. Wydanie pierwsze. Nakładem Związku Zawodowego Nauczycieli Polskich Szkół Prywatnych w Brazylii. Kurytyba 1924.

Bibliografia

- Arct, M. 1916. *Słownik ilustrowany języka polskiego*. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta. Online: https://pl.wikisource.org/wiki/M._Arcta_%C5%82ownik_ilustrowany_%C4%99zyka_polskiego [dostęp: 5.12. 2023].
- Breowicz, W. 1961. *Ślady Piasta pod piniorami. Szkice z dziejów wychodźstwa polskiego w Brazylii*. Warszawa: Wydawnictwo „Polonia”.
- Ciuruś, E. 1977. *Polacy w Brazylii*. Lublin: Polonijne Centrum Kulturalno-Oświatowe Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej.
- Dambek, Z. 2010. Hieronim Durski w Brazylii. Przyczynek do dziejów inteligencji polskiej na antypodach w XIX wieku. *Kronika Miasta Poznania* 78 (3), s. 62–71.
- Doroszewski, W. red. 1958–1969. *Słownik języka polskiego*, t. 1–11. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN. Online: <https://doroszewski.pwn.pl/> [dostęp: 6.12.2023].
- Dubisz, S. 2014. *Językoznawcze studia polonistyczne (pisma wybrane, uzupełnione, zmienione)*, t. 2: *Polonia i jej język*. Warszawa: Wydział Polonistyki Uniwersytetu Warszawskiego.
- Durski, H. 1893. *Elementarz dla Polskich Szkół w Brazylii w języku polskim i portugalskim; użyteczny także dla każdego Polaka nowo przybyłego to do tego kraju i chcącego się zapoznać z mową krajową*. Poznań: Nakładem Księgarni K. Szulca w Kurytybie; Drukarnia Kuriera Poznańskiego.
- Elektroniczna Baza Bibliografii Estreichera (EBBE). Online: <https://www.estreicher.uj.edu.pl/xixwieku/baza/wpis/?sort=tytul&order=-1&id=59485&offset=58260&index=6> [dostęp: 5.12.2023].
- Elementarz polski poznański: ułożony podług mieszanej metody pisania i czytania, opartej na głosowaniu*. 1888. Poznań: Nakładem Księgarni A. Cybulskiego; Czcionkami Drukarni Dziennika Poznańskiego.
- Łukaszewski, K. 1844. *Elementarz polski dla katolickich szkół wiejskich i miejskich w Wielkim Księstwie Poznańskim*. Leszno–Gniezno: Nakładem Ernesta Günthera.
- Karłowicz, J. 1907. *Słownik gwar polskich*, t. 1–4. Kraków: Akademia Umiejętności.
- Kraśniński, A.S. 1836. *Gramatyka polska dla dzieci krótko zebrana*. Wilno: Druk. Dyecezalna XX. Missionarzy.
- Jeske, A. 1873. *ABC, czyli nauka czytania i pisania*. Warszawa: Nakładem Księgarni Stanisława Arcta w Lublinie.
- Malczewski, Z. 2000. *Słownik biograficzny Polonii brazylijskiej*. Warszawa: Centrum Studiów Latinoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego.
- Mazurek, J. 2006. *Kraj a emigracja – ruch ludowy wobec wychodźstwa chłopskiego do krajów Ameryki Łacińskiej*. Warszawa: Instytut Studiów Iberyjskich i Iberoamerykańskich Uniwersytetu Warszawskiego, Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego.
- Miodunka, W.T. 2003. *Bilingwizm polsko-portugalski w Brazylii*. Kraków: Universitas.
- Orzeł-Dereń, K. 2013. *Śladami polskich kolonistów w Brazylii*. Kraków: Księgarnia Akademicka.
- Sękowska, E. 1994. *Język zbiorowości polonijnych w krajach anglojęzycznych. Zagadnienia leksykalno-słotwórcze*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Stąpor, I. 2017. *Obce nazwy własne i ich adaptacja do języka Polonii brazylijskiej (na podstawie „Gazety Polskiej w Brazylii”*. *Prace Filologiczne* 71, s. 285–298.
- Wachowicz, R.C. 1970. *Jerônimo Durski. Anais da Comunidade Polono Brasileira*, t. 2. Curitiba: Imprimax.

Wachowicz, R.C., Malczewski, Z. 2000. *Perfiz polónicos no Brasil*. Curitiba: Gráfica e Editora Vincentina Ltda.

Wronicz, J. red. 2010. *Mały słownik gwar polskich*, wyd. 2. Kraków: Wydawnictwo LEXIS.

Żmigrodzki, P. red. 2007–. *Wielki słownik języka polskiego PAN*. Online: <https://wsjp.pl/> [dostęp: 6.12.2023].

***Hieronim Durski (the father of the Polish school system in Brazil)*
and his book *Elementarz dla Polskich Szkół w Brazylii w języku polskim i portugalskim***

Summary

The available literature lacks detailed and reliable account of the origins of teaching Polish and publishing Polish schoolbooks in Brazil. Hieronim Durski's book *Elementarz...* is the first and only bilingual (Polish and Portuguese) textbook written specifically for Brazilian schools. It is an extraordinary work, since it documents a language that no longer exists and attests to archaic forms both in Polish and Portuguese. The analysis of vocabulary from the textbook reveals that as early as towards the end of the 19th century many words of Portuguese origin have penetrated the Polish language in Brazil. Other interferences (semantic or syntactic) have also occurred. The study employs a contrastive method, i.e., establishing a set of contrastive features for the two bases (Polish along with its variants and the Brazilian Portuguese variant).

Keywords: Brazil – Polish language – bilingual textbook – Brazilian Polish vocabulary – archaic vocabulary.

Trans. Marta Falkowska